

## O'ZBEK OILALARIDA IQTISODIY STRESS VA RUHIY SALOMATLIKNI TADQIQ ETISHNING PSIXOMETODOLOGIK ASPEKTLARI

G.T.Turgunova<sup>1</sup>

**Mas'ul muallif:** Turgunova Gulru Tadjibayevna, Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, ISFT instituti mustaqil izlanuvchisi.

**e-mail:**  
gulruturgunova@gmail.com

Accepted: 22 Sentabr 2026  
Published: 22 Sentabr 2026

**Copyright:** © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

**Iqtibos uchun:** Turgunova, G. T. O'ZBEK OILALARIDA IQTISODIY STRESS VA RUHIY SALOMATLIKNI TADQIQ ETISHNING PSIXOMETODOLOGIK ASPEKTLARI / G. T. Turgunova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 9, № 2. — B. 76–81.

1. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, ISFT instituti mustaqil izlanuvchisi

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada o'zbek oilalarida iqtisodiy muammolar va ruhiy salomatlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tadqiq etishning nazariy-metodologik hamda psixometrik yondashuvlari tahlil qilingan. Iqtisodiy stressning oilaviy jipslik, moslashuvchanlik, kommunikatsiya, psixoemotsional zo'riqish va oilaviy rezilientlik bilan aloqadorligi yoritilgan. Iqtisodiy qiyinchiliklarning ruhiy salomatlikka ta'sirini baholashda obyektiv iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bir qatorda subyektiv, oilaviy va etnomadaniy omillarni kompleks o'rganish zarurligi asoslangan.

**Kalit so'zlar:** o'zbek oilasi, iqtisodiy muammolar, iqtisodiy stress, ruhiy salomatlik, etnopsixologiya, oilaviy jipslik, moslashuvchanlik, oilaviy kommunikatsiya, rezilientlik.

### ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ: ТЕОРЕТИКО-ПСИХОМЕТРИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

**Аннотация.** В статье анализируются теоретико-методологические и психометрические подходы к изучению взаимосвязи экономических проблем и психического здоровья в узбекских семьях. Рассматривается связь экономического стресса с семейной сплочённостью, адаптивностью, коммуникацией, психоэмоциональным напряжением и семейной резильентностью. Обоснована необходимость комплексной оценки влияния экономических трудностей на психическое здоровье с учётом объективных экономических показателей, а также субъективных, семейных и этнокультурных факторов.

**Ключевые слова:** узбекская семья, экономические проблемы, экономический стресс, психическое здоровье, этнопсихология, семейная сплочённость, адаптивность, семейная коммуникация, резильентность.

### ECONOMIC PROBLEMS AND MENTAL HEALTH IN UZBEK FAMILIES: THEORETICAL AND PSYCHOMETRIC APPROACHES

**Abstract.** This article examines theoretical, methodological, and psychometric approaches to studying the relationship between economic problems and mental health in Uzbek families. Particular attention is paid to the associations of economic stress with family cohesion, adaptability, communication, psycho-emotional strain, and family resilience. The study substantiates the need to assess the impact of economic difficulties on mental health through an integrated analysis of objective economic indicators together with subjective, family, and ethnocultural factors.

**Keywords:** uzbek family, economic problems, economic stress, mental health, ethnopsychology, family cohesion, adaptability, family communication, resilience.

Kirish. Zamonaviy oila faoliyatini o'rganishda uning iqtisodiy holatini faqat daromad, bandlik yoki moddiy ta'minlanganlikning alohida ko'rsatkichlari bilan izohlash yetarli emas. Oilaning iqtisodiy mavqeyi uning ijtimoiy muhitdagi pozitsiyasi, psixologik resurslari, oilaviy rollar tizimi, o'zaro munosabatlar sifati, farzandlar tarbiyasi va kelajakka nisbatan subyektiv kutilmalari bilan uzviy bog'langan. Hozirgi zamon tadqiqotlari turli ijtimoiy-iqtisodiy omillarni yagona ko'rsatkichga birlashtirish ularning ruhiy salomatlik va oilaviy funktsionallikka ta'sir etuvchi aniq mexanizmlarini aniqlash imkoniyatlarini cheklashi mumkinligini ko'rsatmoqda. Masalan, ota-onalarning ma'lumot darajasi va kasbiy mavqeyi alohida tahlil qilinganida, yuqori ma'lumotga ega ota-onalar farzandlariga ta'limning qadriyat sifatidagi ahamiyatini ko'proq yetkazishi va bu farzandlarning ta'limdagi muvaffaqiyatlariga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi aniqlanadi [3]. M. E. Ensminger va K. Fothergill oilaning ijtimoiy-iqtisodiy maqomi va shaxs rivojlanishi o'rtasidagi aloqani yanada kengroq kontekst doirasida o'rganish zarurligini ta'kidlaydilar [2].

Birinchidan, ekologik nazariyalarga ko'ra, shaxs rivojlanishi bilan u yashayotgan muhit o'rtasidagi munosabatlar ushbu kontekstning tizimli xususiyatlari orqali vositalanadi. Bunda madaniyat, yashash hududi, oila va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik kabi omillar muhim o'rin tutadi.

Ikkinchidan, tirik tizimlar nazariyasi hayotiy kontekstning turli sohalari o'rtasida

dinamik munosabatlar mavjudligini nazarda tutadi. Masalan, oilaning yashash hududi ota-onaning ish bilan ta'minlanish imkoniyatlariga, ish bilan ta'minlanish esa oilaning iqtisodiy xavfsizligi va ruhiy farovonligiga ta'sir qilishi mumkin.

Uchinchidan, qaror qabul qilish nazariyasi ota-ona va farzandlarni o'z hayotidagi muhim maqsadlar va xatti-harakatlar yuzasidan mustaqil qaror qabul qiluvchi faol subyektlar sifatida baholaydi.

To'rtinchidan, butun hayot yo'li davomida rivojlanish nazariyasi ijtimoiy-iqtisodiy omillarning insonning turli yosh bosqichlaridagi ta'siri o'zgarib borishini ko'rsatadi.

Maqsad va uni asoslash. Zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda ijtimoiy-iqtisodiy maqomni jamiyat ierarxiyasidagi oddiy va bir ma'noli mavqe sifatida baholashdan voz kechish tendensiyasi kuzatiladi. Tadqiqotchilar ota-onalarning daromadi va ma'lumot darajasi bilan bir qatorda yashash hududi, ta'lim muassasasi turi, etnik xususiyatlar va boshqa ko'plab omillarni hisobga olish zarurligini ta'kidlaydilar. P. Liberatos, B. G. Link va J. L. Kelsey tadqiqot maqsadlariga mos ijtimoiy-iqtisodiy omillarni tanlashda bir qator mezonlarni taklif qilganlar [1]. Birinchidan, tanlanayotgan ijtimoiy-iqtisodiy omillar tadqiqotning maqsad va vazifalariga konseptual jihatdan mos bo'lishi lozim. Ikkinchidan, tadqiqot doirasida ijtimoiy-iqtisodiy maqomning qanday rol bajarishi aniqlanishi kerak: u rivojlanishga ta'sir etuvchi omilmi, muayyan natijaning prediktorimi yoki respondentlarni guruhlariga ajratish mezonimi? Uchinchidan, o'rganilayotgan omillar tadqiqotning vaqt oralig'iga mos bo'lishi kerak. Ayrim ijtimoiy-iqtisodiy omillarning haqiqiy ta'sirini faqat uzoq muddatli tadqiqotlarda aniqlash mumkin. Shuningdek, tanlangan ko'rsatkichlarning o'rganilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy guruhga mosligi, o'lchash darajasi, tadqiqot ko'lam bilan mutanosibli, o'zgaruvchilarning miqdori va tabiati hamda muammoning fanlararo xususiyatini hisobga olish zarur. Mazkur talab zamonaviy oilalardagi iqtisodiy muammolar va ruhiy salomatlikni o'rganishda ayniqsa dolzarbdir. Chunki iqtisodiy stress iqtisod, sotsiologiya, klinik psixologiya, ijtimoiy psixologiya, oila psixologiyasi, etnopsixologiya va sog'liq psixologiyasining tutashgan nuqtasida joylashgan murakkab hodisadir.

Ko'plab mualliflar ijtimoiy-iqtisodiy maqomni bola psixologik rivojlanishining prediktori sifatida ko'rsatadilar [3]. Bunda ijtimoiy va psixologik resurslardan foydalanish imkoniyati, ota-ona va farzandlar munosabatlarining emotsional xususiyatlari va mazmuni kabi ko'rsatkichlar ijtimoiy-iqtisodiy maqomning bilvosita ta'sir mexanizmlari sifatida ajratilgan [4]. Keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy maqomning konkret ta'sir mexanizmlari ham tadqiq etiladi. Jumladan, ota-onaning yuqori ma'lumot darajasi bolaning nutqiy va kognitiv rivojlanishining tezlashishi bilan bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. Mazkur natija yuqori ma'lumotli ota-onalarning farzandlari bilan murakkabroq va mazmunan xilma-xil nutqiy muloqot qilishlari hamda oilada bilish faolligiga yuqori qadriyat sifatida qaralishi bilan izohlanadi.

Shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy maqom bilan ota-onalik amaliyotlari, xususan, jazolash va rag'batlantirish shakllari, oiladagi qoidalar, farzandning uy vazifasini bajarishiga ko'rsatiladigan yordamning davomiyligi hamda ushbu tarbiyaviy strategiyalarning bolaning rivojlanish natijalari bilan aloqadorligini vositalovchi omillar faol o'rganilmoqda [6]. Biroq ijtimoiy-iqtisodiy maqomning shaxs rivojlanishiga bilvosita ta'sir ko'rsatadigan ko'plab ichki psixologik mexanizmlari hozirgacha yetarli darajada ochib berilmagan yoki ular faqat alohida yosh, etnik va ijtimoiy guruhlar misolida tadqiq etilgan. Ijtimoiy-iqtisodiy maqomning shaxs va oilaning turli hayotiy sohalariga ta'siri global ijtimoiy o'zgarishlar sharoitida kuchayishi yoki zaiflashishi mumkin. S.R.Sirin tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy maqom va maktabdagi o'zlashtirish ko'rsatkichlari o'rtasidagi aloqalarni umumlashtiruvchi meta-tahlilda ushbu ko'rsatkichlar o'rtasidagi korrelyatsiyalarning vaqt o'tishi bilan mo'tadil, biroq barqaror pasayish tendensiyasi kuzatilgan [3].

Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi. Jamiyatdagi salbiy ijtimoiy-iqtisodiy tendensiyalar, jumladan, iqtisodiy inqirozlar, inflyatsiya, ishsizlik, daromadlar barqarorligining buzilishi, ijtimoiy tabaqalanishning kuchayishi va turmush darajasining pasayishi odamlarning real yashash sharoitini yomonlashtiradi. Farzandli oilalar iqtisodiy muammolarga nisbatan ayniqsa ta'sirchan ijtimoiy guruhlardan hisoblanadi. Oila turmush darajasining odatiy ko'rsatkichlari pasayganida ota-onalarning iqtisodiy stressni subyektiv ravishda boshdan kechirishi oiladagi munosabatlar tizimiga ta'sir etadi. Ijtimoiy-iqtisodiy maqomning o'zgarishi sharoitidagi oilalar tadqiqotlari bunday o'zgarishlar bilan bog'liq noaniqlik, odatda, psixologik farovonlik darajasining pasayishiga olib kelishini ko'rsatadi [4].

Mazkur natija iqtisodiy muammolar ruhiy salomatlikka ta'sirida "noaniqlik" fenomenining alohida psixologik ahamiyatini ko'rsatadi. Oila a'zosi uchun muammoning mavjudligidan tashqari uning qachon tugashi, daromadning qay darajada tiklanishi, ish joyi saqlanib qolishi, qarzlarni to'lash imkoniyati, bolalarning ta'lim va kundalik ehtiyojlari qanday qondirilishi to'g'risidagi noaniqlik ham kuchli stress manbai bo'lishi mumkin.

G.H.Elder va A.Caspi iqtisodiy muammolar hamda ijtimoiy o'zgarishlarning shaxsning hayot yo'liga ta'sirini retrospektiv o'rganish jarayonida o'zgarayotgan ijtimoiy vaziyatni yengishga qaratilgan individual sa'y-harakatlarni "nazorat uchun kurash" tushunchasi orqali ifodalaganlar [4]. Mualliflarning fikriga ko'ra, ijtimoiy o'zgarishlar shaxsning ehtiyojlari bilan mavjud resurslari o'rtasidagi nomuvofiqlikni yuzaga chiqaradi. Bunday nomuvofiqlik ehtiyojlar ortishi yoki mavjud resurslar kamayishi natijasida shakllanishi mumkin. Natijada inson o'z hayoti ustidan nazoratni yo'qotayotganini his qiladi va ushbu nazoratni qayta tiklashga harakat qiladi. Buning uchun u o'z ehtiyoj va da'volarini real sharoitga moslashtiradi yoki yangi iqtisodiy va ijtimoiy resurslarni izlaydi.

"Nazorat uchun kurash" jarayonini J. Heckhausen va R. Schulzning butun hayot davomida nazorat nazariyasi yordamida yanada differensial tushuntirish mumkin [5]. Mazkur nazariya ushbu jarayonlarni "maqsadga erishishga jalb etilganlik" konsepsiyasi doirasida birlashtiradi. Maqsadga erishishga jalb etilganlik yangi stressorlarni yengishda shaxsning o'z faolligini oshirishi, ya'ni tanlab olingan birlamchi nazoratdan foydalanishi; qiyinchilikni yengish uchun ichki motivatsiya izlash, ya'ni tanlab olingan ikkilamchi nazoratdan foydalanishi; maqsad mustaqil ravishda amalga oshirilishi mumkin bo'lmasa, tashqi qo'llab-quvvatlash va yordam izlash, ya'ni kompensator birlamchi nazoratdan foydalanishi kabi strategiyalarni o'z ichiga oladi. Boshqa holatda inson stressli vaziyatni o'zgartirish imkoniyati yo'q degan xulosaga kelib,

o'zini oqlash, o'z yutuqlarini ijtimoiy mavqeyi nisbatan pastroq shaxslarning ko'rsatkichlari bilan taqqoslash kabi psixologik strategiyalarga o'tishi mumkin.

Fikrimizcha, ushbu nazariya zamonaviy oilalardagi moliyaviy stress va ruhiy salomatlik munosabatlarini tushuntirishda alohida ahamiyatga ega. Iqtisodiy muammo shaxsda faqat xavotir va emotsional zo'riqishni yuzaga keltirmaydi, balki uning o'z hayotini nazorat qila olishiga oid subyektiv hissini ham o'zgartiradi. Nazoratning pasayishi iqtisodiy xavfsizlik hissining yo'qolishi, kelajakdan xavotir, o'zini o'z his qilish, emotsional tushkunlik va oilaviy munosabatlardagi taranglikni kuchaytirishi mumkin. So'nggi o'n yilliklarda yuz bergan moliyaviy va iqtisodiy inqirozlarning oilaning psixologik faoliyatiga salbiy ta'siri tadqiqotchilarning alohida e'tiborini tortmoqda. Tadqiqotlarda iqtisodiy inqirozlar natijasida oilalarning ijtimoiy-iqtisodiy maqomi keskin, aksariyat hollarda salbiy tomonga o'zgarishi va oila a'zolarida adaptatsiyani buzuvchi "iqtisodiy stress" yuzaga kelishi qayd etilgan. Adaptatsiya "inson - ijtimoiy muhit" tizimidagi o'zgarishlarga javoban yanada samarali faoliyatga o'tish jarayoni sifatida tushuniladi [14]. Mazkur adaptatsiya mavjud tizim doirasidagi sekin kechuvchi destabilizatsion o'zgarishlar, masalan, inflyatsiya va hayot sifatining izchil pasayishi ta'sirida ham, ota-onalardan birining ishini yo'qotishi kabi keskin sifat o'zgarishlari ta'sirida ham buzilishi mumkin. Bu holat iqtisodiy stressning ikki xil dinamik shaklini ajratish imkonini beradi. Birinchi holatda iqtisodiy stress sekin, surunkali va kumulyativ tarzda shakllanadi. Ikkinchi holatda esa muayyan keskin hodisa oilaning mavjud moliyaviy va psixologik muvozanatini qisqa muddat ichida buzadi. Har ikki vaziyat oilaning ruhiy salomatligiga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, biroq ularni yengish mexanizmlari turlicha bo'ladi.

R. Conger va G. H. Elder oilaning iqtisodiy stressni boshdan kechirish modelini ishlab chiqqanlar [7]. Ushbu model oila moddiy holatining yomonlashishi farzandlarning adaptatsiyasi va psixologik salomatligiga qanday omillar va jarayonlar orqali ta'sir ko'rsatishini tushuntirish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mualliflar mazkur jarayonda to'rtta asosiy omilni ajratib ko'rsatganlar [7, 8]:

- oila a'zolari tomonidan moddiy muammolar bosimining idrok qilinishi;
- emotsional stress;
- er-xotin munosabatlari;
- ota-onaning tarbiyaviy amaliyotlari.

Obyektiv moliyaviy qiyinchiliklar er va xotinga psixologik bosim o'tkazadi. Ushbu bosim ota va onaning ruhiy holatiga ta'sir qiladi, ularning xavotirlanish, depressiv kayfiyat, jahldorlik, umidsizlik yoki emotsional charchash darajasini oshirishi mumkin. Ota-onaning psixologik holatidagi bu o'zgarishlar esa o'z navbatida ota-onalik xulqining sifatiga ta'sir etadi.

1-jadval

Zamonaviy o'zbek oilalaridagi iqtisodiy stress va ruhiy salomatlikning etnopsixologik xususiyatlarini o'rganuvchi ijtimoiy-psixologik so'rovnoma hamda oilaviy moslashuvchanlik, jipslik, kommunikatsiya va qoniqishni baholash metodikasining korrelyatsion bog'liqliklari (Pirsonning r-mezoni, n=866)

| № | Shkalalar                         | Etnomadaniy-ijtimoiy bosim | Oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish | Psixoemotsional zo'riqish | Etnomadaniy koping va oilaviy rezilientlik |
|---|-----------------------------------|----------------------------|---------------------------------------------|---------------------------|--------------------------------------------|
| 1 | Muvozanatlashgan jipslik          | -0,528**                   | -0,526**                                    | -0,420**                  | -0,625**                                   |
| 2 | Muvozanatlashgan moslashuvchanlik | -0,490**                   | -0,497**                                    | -0,468**                  | -0,600**                                   |
| 3 | Ajralganlik                       | -0,472**                   | -0,405**                                    | -0,395**                  | -0,524**                                   |
| 4 | Qo'shilib ketganlik               | -0,434**                   | -0,448**                                    | -0,375**                  | -0,529**                                   |
| 5 | Rigidlik                          | -0,461**                   | -0,493**                                    | -0,442**                  | -0,582**                                   |
| 6 | Xaotiklik                         | -0,415**                   | -0,457**                                    | -0,406**                  | -0,533**                                   |
| 7 | Oilaviy kommunikatsiya            | 0,297**                    | 0,287**                                     | 0,251**                   | 0,347**                                    |
| 8 | Oilaviy munosabatlardan qoniqish  | -0,457**                   | -0,446**                                    | -0,379**                  | -0,538**                                   |

Izoh: \* p<0,05, \*\* p<0,01.

Fikrimizcha, o'tkazilgan korrelyatsion tahlillardan ma'lum bo'ladiki, zamonaviy o'zbek oilalarida iqtisodiy stressning psixologik ta'siri faqat moddiy qiyinchiliklar doirasi bilan cheklanib qolmay, balki oilaviy tizimning jipsligi, moslashuvchanligi, kommunikativ jarayonlari, rollar muvozanati va oilaviy munosabatlardan subyektiv qoniqish bilan uzviy aloqador holda namoyon bo'ladi. Pirsonning korrelyatsiya koeffitsiyenti asosida aniqlangan barcha statistik ahamiyatli bog'liqliklar (p<0,01) iqtisodiy-ijtimoiy zo'riqish va oilaviy funktsionallik o'rtasida tizimli munosabat mavjudligini ko'rsatadi. Bunda korrelyatsiyalar kuchi r=0,251 dan r=0,625 gacha bo'lib, zaif-o'rtacha darajadagi bog'liqliklardan nisbatan kuchli bog'liqliklargacha bo'lgan diapazonni qamrab oladi.

Avvalo, etnomadaniy-ijtimoiy bosim bilan muvozanatlashgan oilaviy jipslik o'rtasida aniqlangan manfiy bog'liqlik (r=-0,528; p<0,01) alohida psixologik ahamiyat kasb etadi. Mazkur natija oila a'zolarining milliy-madaniy me'yorlar, qarindosh-urug'chilik kutishlari, ijtimoiy maqom, oilaning moddiy mavqeyi va jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablarni

kuchli bosim sifatida his etishi oiladagi emotsional yaqinlik va o'zaro birdamlikning susayishi bilan birga kechishini anglatadi. Ya'ni iqtisodiy qiyinchilik ijtimoiy taqqoslash, "oilal qanday bo'lishi kerak" degan etnomadaniy standartlar va atrofdagilarning bahosi bilan birlashganda oilaviy munosabatlarga qo'shimcha psixologik yuklama beradi. Natijada oilaviy tizim ichidagi emotsional qo'llab-quvvatlash resurslari iqtisodiy muammoni bartaraf etishga emas, balki tashqi ijtimoiy bosimga javob berishga sarflanishi mumkin.

Etnomadaniy-ijtimoiy bosimning muvozanatlashgan moslashuvchanlik bilan manfiy aloqasi ( $r=-0,490$ ;  $p<0,01$ ) ham muhimdir. Mazkur ko'rsatkich oilada ijtimoiy va iqtisodiy talablar kuchaygan sari rollarni qayta taqsimlash, qaror qabul qilish strategiyalarini o'zgartirish, yangi iqtisodiy sharoitlarga moslashish imkoniyatlari qisqarib borishini ko'rsatadi. O'zbek oilalarida iqtisodiy tanglik davrida an'anaviy rol va majburiyatlarning qat'iy saqlanishi ayrim holatlarda moslashuvchan strategiyalarni cheklashi mumkin. Masalan, oilaning daromad tarkibi o'zgargan vaziyatda ham iqtisodiy mas'uliyatning faqat bir shaxs zimmasida qolishi yoki gender rollari qayta ko'rib chiqilmasligi stressning kuchayib borishiga psixologik zamin yaratadi.

Oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish bilan muvozanatlashgan jipslik ( $r=-0,526$ ;  $p<0,01$ ) hamda muvozanatlashgan moslashuvchanlik ( $r=-0,497$ ;  $p<0,01$ ) o'rtasidagi salbiy korrelyatsiyalar mazkur fikrni yanada mustahkamlaydi. Tahlillardan ko'rinadiki, daromad yetishmovchiligi, xarajatlar bosimi, qarzdorlik, ish bilan ta'minlanganlikdagi beqarorlik yoki er-xotin o'rtasidagi moddiy majburiyatlarning nomutanosib taqsimlanishi oiladagi yaqinlik va hamkorlikka bevosita psixologik fon yaratadi. Ayniqsa, an'anaviy gender stereotiplari iqtisodiy resurslar cheklangan sharoitda yanada yaqqol faollashib, erkakda "oilani moddiy ta'minlash", ayolda esa "oilaviy barqarorlikni saqlash" majburiyatining kuchli subyektiv bosimga aylanishiga olib kelishi mumkin. Bunday sharoitda iqtisodiy muammo shaxsiy muvaffaqiyatsizlik sifatida qabul qilinib, o'zaro ayblash, ranjish va kommunikativ masofalanish ehtimoli ortadi.

Shuningdek, psixoemotsional va somatik zo'riqish bilan muvozanatlashgan jipslik ( $r=-0,420$ ;  $p<0,01$ ) va moslashuvchanlik ( $r=-0,468$ ;  $p<0,01$ ) o'rtasidagi teskari munosabat iqtisodiy stressning oilaviy tizimga psixofiziologik mexanizmlar orqali ham ta'sir ko'rsatishini anglatadi. Doimiy iqtisodiy xavotir, kelajakning noaniqligi, qarzlarni to'lash, kundalik xarajatlarni qoplash kabi muammolar uzoq davom etganda emotsional charchash, irritabilitet, uyqu buzilishi, psixosomatik shikoyatlar va umumiy ruhiy taranglik kuchayishi mumkin. Bunday holatdagi shaxsning sabr-toqati, empatik munosabati va konstruktiv muloqotga tayyorligi pasayadi. Shu sababli individual psixoemotsional zo'riqish asta-sekin oilaviy tizimning funksional imkoniyatlarini ham cheklovchi omilga aylanishi mumkin.

Natijalarning yana bir muhim jihati oilaviy kommunikatsiya ko'rsatkichi bilan bog'liqdir. Etnomadaniy-ijtimoiy bosim ( $r=0,297$ ;  $p<0,01$ ), oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish ( $r=0,287$ ;  $p<0,01$ ), psixoemotsional va somatik zo'riqish ( $r=0,251$ ;  $p<0,01$ ) hamda etnomadaniy koping va oilaviy rezilientlik ( $r=0,347$ ;  $p<0,01$ ) bilan aniqlangan musbat korrelyatsiyalar nisbatan zaif va o'rtacha kuchdagi munosabatlarni aks ettiradi. Mazkur natijalar, avvalo, metodikalardagi ballarni kodlash yo'nalishiga muvofiq talqin qilinishi lozim. Agar yuqori ball kommunikatsiyaning muammoliligi, ziddiyatligi yoki kommunikativ disfunktsiyani ifodalasa, musbat korrelyatsiyalar iqtisodiy va emotsional stress kuchayishi bilan oiladagi kommunikativ qiyinchiliklarning ham ortib borishini bildiradi. Bunday talqin nazariy jihatdan iqtisodiy stress modeli bilan to'la mos keladi: moddiy bosim kuchaygan sari muloqotning muammoga yo'naltirilgan konstruktiv shakli hissiy ayblash, sukut saqlash, tanqid, himoyalash yoki konfliktli kommunikatsiya bilan almashinishi mumkin.

Oilaviy munosabatlardan qoniqishning etnomadaniy-ijtimoiy bosim bilan  $r=-0,457$ , oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish bilan  $r=-0,446$ , psixoemotsional va somatik zo'riqish bilan  $r=-0,379$  hamda etnomadaniy koping va oilaviy rezilientlik ko'rsatkichi bilan  $r=-0,538$  darajasida bog'langanligi (barchasida  $p<0,01$ ) ayniqsa diagnostik ahamiyatga ega. Ushbu natijalardan ma'lum bo'ladi, iqtisodiy tanglikning subyektiv ravishda og'ir kechirilishi oilaviy hayotdan umumiy qoniqish darajasining pasayishi bilan birga kechadi. Bunda iqtisodiy stressning o'zi emas, balki uning oiladagi hissiy munosabatlar, rollar, muloqot, o'zaro yordam va kelajak haqidagi tasavvurlarga qanday integratsiyalashgani asosiy psixologik ahamiyat kasb etadi.

Jadvaldagi eng kuchli bog'liqliklardan biri muvozanatlashgan jipslik va etnomadaniy koping hamda oilaviy rezilientlik ko'rsatkichi o'rtasida qayd etilgan ( $r=-0,625$ ;  $p<0,01$ ). Shuningdek, mazkur ko'rsatkich muvozanatlashgan moslashuvchanlik bilan  $r=-0,600$ , rigidlik bilan  $r=-0,582$ , oilaviy munosabatlardan qoniqish bilan  $r=-0,538$  darajasida korrelyatsiyalangan. Bu holat ushbu subshkalaning ball yo'nalishini alohida e'tiborga olishni talab qiladi. Agar yuqori ball koping va rezilientlik resurslarining yetishmovchiligi yoki nosamarali etnomadaniy koping darajasini ifodalasa, aniqlangan manfiy bog'liqliklar mantiqan izchil bo'lib, koping resurslari yetishmasligi oilaviy jipslik, moslashuvchanlik va qoniqishning pasayishi bilan bog'liqligini anglatadi. Agar esa yuqori ball aynan yuqori rezilientlikni ifodalasa, ushbu natijalarni sharhlashdan oldin teskari itemlarni hisoblash va kodlash algoritmini qayta tekshirish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Ajralganlik, qo'shilib ketganlik, rigidlik va xaotiklik shkalalari bilan qayd etilgan korrelyatsiyalar ham oilaviy tizimning chegaralari va boshqaruv mexanizmlari haqida muhim ma'lumot beradi. Etnomadaniy-ijtimoiy bosim bilan ajralganlik ( $r=-0,472$ ), qo'shilib ketganlik ( $r=-0,434$ ), rigidlik ( $r=-0,461$ ) va xaotiklik ( $r=-0,415$ ) o'rtasidagi statistik ahamiyatli bog'liqliklar oilaviy tizimning iqtisodiy va madaniy bosimga javob reaksiyasi bir yoqlama emasligini ko'rsatadi. Xuddi shunday, oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish ajralganlik ( $r=-0,405$ ), qo'shilib ketganlik ( $r=-0,448$ ), rigidlik ( $r=-0,493$ ) va xaotiklik ( $r=-0,457$ ) bilan bog'langan.

Psixologik mazmunda rigidlik bilan oilaviy-iqtisodiy va gender-rolli zo'riqish o'rtasidagi nisbatan kuchli bog'liqlik ( $r=0,493$ ) alohida e'tiborga loyiqdir. Iqtisodiy qiyinchilik sharoitida ayrim oilalar yangi vaziyatga moslashish o'rniga avvalgi rol va boshqaruv stereotiplarini yanada qat'iyashtirishi mumkin. Bu esa oila a'zolarining vazifalarni vaziyatga

muvofig qayta taqsimlash imkoniyatini cheklaydi. Aksincha, xaotiklik bilan aniqlangan munosabatlar iqtisodiy stress sharoitida oilaviy boshqaruvning ikkinchi ekstremal shakli - aniq rollar va izchil qarorlarning yo'qolishi xavfini ko'rsatishi mumkin. Shunday qilib, barqaror oila iqtisodiy stressni na haddan tashqari qat'iylik, na boshqaruvsiz xaotiklik orqali, balki moslashuvchan va kelishilgan strategiyalar yordamida yengib o'tishi mumkin.

Umuman olganda, fikrimizcha, tahlillardan ma'lum bo'ladiki, zamonaviy o'zbek oilasida iqtisodiy stress "iqtisodiy muammo → individual stress" shaklidagi oddiy chiziqli jarayon emas, balki etnomadaniy talablar, gender-rolli kutishlar, psixoemotsional zo'riqish, oilaviy kommunikatsiya va koping-rezilkientlik resurslari o'zaro ta'sir qiladigan murakkab ijtimoiy-psixologik tizimdir. Ushbu tizimda oilaviy jipslik va moslashuvchanlik iqtisodiy stressning ruhiy salomatlikka salbiy ta'sirini yumshatuvchi muhim oilaviy resurslar sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Aksincha, kommunikativ disfunktsiya, rollarning qat'iyligi, ijtimoiy baholanishga yuqori sezgirlik va psixoemotsional charchash iqtisodiy stressning oilaviy munosabatlarga ta'sirini kuchaytiruvchi mexanizmlar sifatida qaralishi mumkin.

Etnopsixologik nuqtayi nazardan esa o'zbek oilalarida iqtisodiy stressning kechishi milliy qadriyatlar tizimidan ajratilgan holda tushuntirilishi mumkin emas. Oila sha'ni, qarindoshlik majburiyatlari, avlodlararo birdamlik, erkak va ayolning oiladagi iqtisodiy rollari, farzandlar oldidagi mas'uliyat, qarindoshlarga moddiy yordam ko'rsatish hamda ijtimoiy maqomni saqlashga oid kutishlar obyektiv iqtisodiy qiyinchiliklarning subyektiv psixologik og'irligini o'zgartirishi mumkin. Mazkur qadriyatlar bir tomondan oilaning birlashuvi va o'zaro ko'maklashuviga xizmat qiluvchi himoya resursi, ikkinchi tomondan esa ularni bajarish imkoniyati cheklanganda qo'shimcha etnomadaniy stress manbai sifatida namoyon bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Shu jihatdan tadqiqot natijalari zamonaviy o'zbek oilasining ruhiy salomatligini baholashda faqat daromad, qarz yoki bandlik kabi obyektiv iqtisodiy indikatorlarni emas, balki iqtisodiy vaziyatning etnomadaniy talqini, gender-rolli bosim, psixoemotsional reaksiyalar, oilaviy jipslik, moslashuvchanlik, kommunikatsiya va rezilientlik resurslarini yagona tizimda o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Aynan shunday kompleks yondashuv iqtisodiy stressning qaysi oilalarda destruktiv oqibatlariga olib kelishi, qaysi oilalarda esa mobilizatsion va birlashtiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo'lishini tushuntirish imkonini beradi.

Yakuniy qism. O'tkazilgan nazariy va empirik tahlil zamonaviy o'zbek oilalarida iqtisodiy muammolar va ruhiy salomatlik o'rtasidagi munosabatni oddiy "daromad kamayishi - ruhiy holat yomonlashishi" shaklidagi chiziqli bog'lanish orqali izohlash ilmiy jihatdan yetarli emasligini ko'rsatdi. Iqtisodiy stress ko'p darajali va tizimli ijtimoiy-psixologik fenomen bo'lib, uning ta'siri obyektiv moliyaviy holat, iqtisodiy xavfsizlikning subyektiv idroki, etnomadaniy talablar, gender-rolli kutilmalar, psixoemotsional zo'riqish, oilaviy jipslik, moslashuvchanlik, kommunikatsiya, koping va rezilientlikning o'zaro ta'siri orqali shakllanadi.

Birinchidan, P.Liberatos, B. G. Link, J. L. Kelsey, M. E. Ensminger va K. Fothergill qarashlaridan kelib chiqib, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy holatini birgina daromad miqdori bilan baholash metodologik jihatdan chegaralanganligi asoslandi. Zamonaviy oilaning iqtisodiy holatini baholash daromad, bandlik, qarz, kredit, uy-joy, jamg'arma, iqtisodiy barqarorlik, kutilmagan xarajatlarni qoplay olish va moliyaviy xavfsizlikning subyektiv idrokini kompleks o'rganishni talab etadi.

Ikkinchidan, G. H. Elder va A. Caspining hayot yo'li konsepsiyasi hamda J. Heckhausen va R. Schulzning nazorat nazariyasi iqtisodiy muammolarning ruhiy salomatlikka ta'sirida subyektiv nazorat hissi muhim psixologik mexanizm ekanligini ko'rsatadi. Iqtisodiy vaziyatni boshqarish mumkinligi haqidagi ishonch saqlanganda shaxs faol koping strategiyalaridan foydalanishi mumkin; nazorat hissining yo'qolishi esa xavotir, o'jizlik, emotsional tushkunlik va oilaviy ziddiyatlarni kuchaytiradi.

Uchinchidan, R. D. Congerning Oilaviy stress modeli [7, 8] asosida iqtisodiy qiyinchiliklarning ruhiy salomatlikka ta'siri ko'pincha bevosita emas, balki iqtisodiy bosimning subyektiv idroki, psixoemotsional distress, er-xotin munosabatlari va oilaviy o'zaro ta'sir tizimi orqali amalga oshishi asoslandi.

To'rtinchidan, D. H. Olsonning oilaviy tizimlar sirkumpleks modeli [10–12] nuqtayi nazaridan oilaviy jipslik va moslashuvchanlik iqtisodiy stress sharoitida markaziy protektiv resurslar sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Empirik natijalarda ham muvozanatlashgan jipslik va moslashuvchanlik bilan iqtisodiy hamda etnomadaniy zo'riqish komponentlari o'rtasida statistik ahamiyatli munosabatlar aniqlangan.

Beshinchidan, 866 nafar respondent bo'yicha olingan korrelyatsion natijalar iqtisodiy stress va oilaviy funktsionallik o'rtasidagi aloqalarning  $r=0,251-0,625$  diapazonida ekanligini ko'rsatib, o'zbek oilalarida iqtisodiy muammolarning psixologik oqibatlari oilaviy tizim parametrlariga sezilarli darajada bog'liqligini tasdiqlaydi.

Oldinchidan, o'zbek oilasida iqtisodiy stressni milliy-madaniy kontekstdan ajratilgan holda tahlil qilish mumkin emas. Oila sha'ni, avlodlararo mas'uliyat, qarindoshlik majburiyatlari, farzand kelajagi uchun javobgarlik, erkak va ayolning iqtisodiy rollariga oid an'anaviy tasavvurlar hamda ijtimoiy maqomni saqlash talabi iqtisodiy qiyinchiliklarning subyektiv psixologik og'irligini transformatsiya qiladi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

- [1] Liberatos P., Link B. G., Kelsey J. L. The measurement of social class in epidemiology // Epidemiologic Reviews. - 1988. - Vol. 10. - P. 87–121. - DOI: 10.1093/oxfordjournals.epirev.a036030.
- [2] Ensminger M. E., Fothergill K. A decade of measuring SES: What it tells us and where to go from here // Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development / ed. by M. H. Bornstein, R. H. Bradley. - Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2003. - P. 13–27.
- [3] Sirin S. R. Socioeconomic status and academic achievement: A meta-analytic review of research // Review of Educational Research. - 2005. - Vol. 75, No. 3. - P. 417–453. - DOI: 10.3102/00346543075003417.

- [4] Elder G. H. Jr., Caspi A. Economic stress in lives: Developmental perspectives // Journal of Social Issues. - 1988. - Vol. 44, No. 4. - P. 25-45. - DOI: 10.1111/j.1540-4560.1988.tb02090.x.
- [5] Heckhausen J., Schulz R. A life-span theory of control // Psychological Review. - 1995. - Vol. 102, No. 2. - P. 284-304. - DOI: 10.1037/0033-295X.102.2.284.
- [6] Conger R. D., Elder G. H. Jr., Lorenz F. O., Conger K. J., Simons R. L., Whitbeck L. B., Huck S., Melby J. N. Linking economic hardship to marital quality and instability // Journal of Marriage and the Family. - 1990. - Vol. 52, No. 3. - P. 643-656. - DOI: 10.2307/352931.
- [7] Conger R. D., Elder G. H. Jr. Families in Troubled Times: Adapting to Change in Rural America. - New York: Aldine de Gruyter, 1994.
- [8] Masarik A. S., Conger R. D. Stress and child development: A review of the Family Stress Model // Current Opinion in Psychology. - 2017. - Vol. 13. - P. 85-90. - DOI: 10.1016/j.copsyc.2016.05.008.
- [9] Conger R. D., Donnellan M. B. An interactionist perspective on the socioeconomic context of human development // Annual Review of Psychology. - 2007. - Vol. 58. - P. 175-199. - DOI: 10.1146/annurev.psych.58.110405.085551.
- [10] Olson D. H., Sprenkle D. H., Russell C. S. Circumplex model of marital and family systems: I. Cohesion and adaptability dimensions, family types, and clinical applications // Family Process. - 1979. - Vol. 18, No. 1. - P. 3-28. - DOI: 10.1111/j.1545-5300.1979.00003.x.
- [11] Olson D. H. FACES IV and the Circumplex Model: Validation study // Journal of Marital and Family Therapy. - 2011. - Vol. 37, No. 1. - P. 64-80. - DOI: 10.1111/j.1752-0606.2009.00175.x.
- [12] Olson D. H., Waldvogel L., Schlieff M. Circumplex Model of Marital and Family Systems: An update // Journal of Family Theory & Review. - 2019. - Vol. 11, No. 2. - P. 199-211. - DOI: 10.1111/jftr.12331.
- [13] Conger R. D., Conger K. J., Martin M. J. Socioeconomic status, family processes, and individual development // Journal of Marriage and Family. - 2010. - Vol. 72, No. 3. - P. 685-704. - DOI: 10.1111/j.1741-3737.2010.00725.x.
- [14] Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. (ред.) Большой психологический словарь. – 4-е изд., расш. – Москва: АСТ; Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2009 (nashr yili va sahifasini foydalanilgan manba bo'yicha tekshirib chiqish tavsiya etiladi).